

ŚWIĄTYNIE ABU SIMBEL (EGIPT) I ICH RELOKACJA JAKO PRZYKŁAD AGRESYWNEJ METODY WYKORZYSTANEJ W PROCESIE KONSERWACJI ZABYTKÓW ARCHITEKTURY

THE ABU SIMBEL TEMPLES COMPLEX RELOCATION AS AN EXAMPLE OF AGRESSIVE METHOD USED IN THE PROCESS OF PRESERVATION MONUMENTS

Małgorzata Z. Wilczkiewicz
Uniwersytet Rolniczy w Krakowie

Streszczenie. Konserwacja zabytków architektury posługuje się różnymi metodami w zależności od specyfiki obiektu i zakresu procesu konserwacji. Jedną z agresywnych metod konserwacji, z której korzysta się w przypadku ratowania zabytku przed zalaniem (stosowaną zwłaszcza przy budowie zapór wodnych), jest metoda relokacji. W przypadku relokacji świątyń Abu Simbel, przenoszonych w związku z budową nowej tamy w Assuanie, należało przed przystąpieniem do relokacji stworzyć sztuczny krajobraz – górę, w której wnętrzu mogły zostać wprowadzone obie świątynie. A zatem oprócz zagadnień hydrotechnicznych związanych z budową tamy oraz problemów konserwatorskich występujących w procesie relokacji świątyń, mamy także przykład kreacji krajobrazowej wykonanej dla potrzeb konserwacji.

Abstract. The field of preservation monuments represents various different methods, all dependent on the type of monuments to be preserved and the scope of work. One of the most aggressive methods, used to protect the monuments against flooding (especially during construction of large water dams), is the relocation method. The relocation of The Abu Simbel Temples complex was used during the construction of The New Aswan Dam. In this case, it was a much more complex and complicated project. To insert the relocated Temples into their new location, the architects were forced to create an artificial landscape. The object, an artificial mount was created at the same time as the Temples complex was relocated. Both the construction of the artificial mount and the relocation of the Temples

Adres do korespondencji – Corresponding author: dr inż. arch. Małgorzata Z. Wilczkiewicz, Katedra Gospodarki Przestrzennej i Architektury Krajobrazu, Wydział Inżynierii Środowiska i Geodezji, Uniwersytet Rolniczy w Krakowie, ul. Balicka 253c, 30-198 Kraków, e-mail: m.wilczkiewicz@ur.krakow.pl.

complex were done simultaneously and with great precision. The new Aswan Dam project demanded interdisciplinary solutions to meet the goals of saving the Temples complex. The team of international experts was found solution for the following issues: in construction of water dams, preservation monuments and the creation of landscape.

Słowa kluczowe: świątynia, zabytek, zapora wodna, kreacja, krajobraz, relokacja

Key words: temple, monument, water dam, creation, landscape, relocation

WSTĘP

W konserwacji zabytków wykorzystuje się różne metody, by osiągnąć cel, jakim jest zachowanie zabytku dla przyszłych pokoleń. Wiadomo, że zabytki konserwowano – to znaczy naprawiano, przerabiano i uzupełniano – od początku istnienia kultury, zgodnie z wymogami epoki, w jakiej te zabiegi były dokonywane, oraz za pomocą metod dla danej epoki dostępnych. Rozwój techniki XIX i XX wieku wzbogacił warsztat konserwatorski o szereg nowych sposobów na zachowanie dziedzictwa kulturowego ludzkości, umożliwiając ratowanie zabytków w skrajnie niekorzystnych sytuacjach. Jedną z agresywnych metod konserwacji jest metoda relokacji obiektu z terenu zagrożonego na uprzednio wybraną i odpowiednio przygotowaną nową lokalizację. Metoda ta bywa często stosowana w przypadku budowy sztucznych zbiorników wodnych – pozwala ona usunąć obiekty wymagające ochrony z terenów zalewowych.

W przypadku budynków murowanych bądź drewnianych sprawa wygląda dość prosto. Budynek zostaje rozebrany na poszczególne elementy, a w nowej lokalizacji wznosi się go z tych elementów na nowo. Grunt musi być odpowiednio wzmocniony, wylewa się nowe fundamenty, po czym następuje układanie elementów ściśle według przeprowadzonej inwentaryzacji. Tego rodzaju praktyki są dość częste w Polsce – ostatnio posłużono się metodą relokacji, ratując przed zalaniem obiekty z terenów zalewowych zapory czorsztyńskiej¹.

Trudność relokacji dwóch świątyń zespołu Abu Simbel² polegała na tym, że obiekty te były wykute w skałach. Nie rozbierano ich zatem, lecz wycinano z całości masywu skalnego w którym tkwiły. Zadanie dodatkowo utrudniały duże rozmiary obiektów oraz specyficzny rodzaj orientacji w stosunku do Słońca dający efekt zwany cudem słońca, polegający na oświetleniu posągów w jednym z sanktuariów Abu Simbel promieniami słonecznymi (będzie o tym mowa dalej)³. Aby ulokować świątynie na nowym terenie, należało stworzyć sztuczne wzgórze, w którego środku dałoby się umieścić zmontowane na nowo elementy rozebranych obiektów. Na wybranym płaskim terenie, który znajdował się w pobliżu jeziora poza jego pasem zalewowym (200 m od pierwotnej lokalizacji), wybudowano sztuczny maszyn górski (ryc. 1). Wpierw powstały fundamenty, na nich zaś

¹ Z dna planowanego Zbiornika Czorsztyńskiego (wieś Maniowy) przeniesiono kaplicę cmentarną św. Sebastiana, którą usytuowano w nowo wybudowanej wsi Nowe Maniowy. Było to latach 1987–1988.

² Abu Simbel oznacza w języku arabskim „ojciec kłosa zboża” [Szaleńcowa 2008].

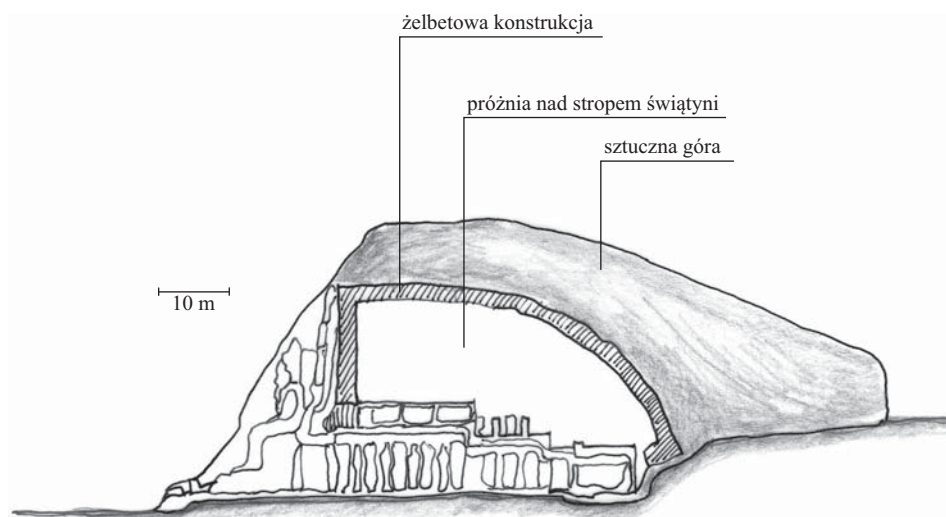
³ Tzw. cud słońca został odkryty przez Jeana-Francoisa Champolliona (1790–1832) uczonego francuskiego, twórcę współczesnej egiptologii, słynnego m.in. z odczytania hieroglifów egipskich [Magi 2009: 20].

Ryc. 1. Kreacja krajobrazowa – widok sztucznej góry od strony jeziora (fot. M.Z. Wilczkiewicz, 2010)

Fig. 1. The landscape creation – the view of artificial mound from lake side (photo M.Z. Wilczkiewicz, 2010)

układano elementy świątyni, zamknięte oryginalnym stropem, nad którym rozpostarto kopułę. Kopała ta miała za zadanie utrzymanie ciężaru sztucznej góry, którą obudowano świątynię z zewnątrz (ryc. 2). Podobna operacja została przeprowadzona w przypadku mniejszej świątyni Nefertari.

Ryc. 2. Przekrój wzdłuż osi głównej świątyni Ramzesa II (szkic autorki wg informacji zamieszczonej przy wejściu głównym)

Fig. 2. Section along main axe of the Ramesses's II Temple (author's drawing from the information board located at Main Entrance)

Było to zadanie o charakterze interdyscyplinarnym, a wysiłki wszystkich współpracujących zespołów musiały być zsynchronizowane w celu szybkiego zakończenia procesu przenoszenia zabytku. Budowa sztucznej góry jest przykładem kompozycji krajobrazowej, jakie powstawały i powstają w różnych okresach i kulturach od początku istnienia cywilizacji. W wypadku Abu Simbel sztuczna góra spełniała konkretną funkcję: stanowiła część nowej ekspozycji świątyń.

Relokacja zespołu świątyń Abu Simbel znajdujących się w Dolnym Egipcie była przedsięwzięciem bez precedensu w skali światowej. Przeprowadzona w latach 1959–1969 uratowała przed zalaniem dwa najcenniejsze zabytki znajdujące się na terenach Nubii⁴. Decyzja o relokacji została podjęta w związku z koniecznością budowy nowej tamy na Nilu. Tama Assuańska wybudowana z początku XX stulecia (1902), wkrótce po II wojnie światowej okazała się niewystarczająca⁵. Zaplanowano budowę drugiej

⁴ Nubia była krainą historyczną położoną w południowym Egipcie i północnym Sudanie. Zajmowała środkowy bieg Nilu pomiędzy Asuanem a Chartumem (między VI a I kataraktą). Podbita przez faraonów XVIII dynastii, stanowiła integralną część ich państwa w latach 1570–1345 p.n.e.

⁵ Pierwszą zaporę wzniesli Brytyjczycy – prace rozpoczęto w 1898 roku. Tama miała uniezależnić gospodarkę Egiptu od nieprzewidywalnych wahań poziomu wody w Nilu. Technologia XIX wieku szybko się jednak zestarzała. Tama była zbyt niska, aby zapobiec powodziom.

tamy, położonej 6 km poniżej poprzedniej. Na terenach zalewowych nowo powstającego jeziora Nassera znalazło się około pięćdziesięciu świątyń nubijskich z których najbardziej cenne były wykute w skale dwie świątynie Abu Simbel – Ramzesa II Wielkiego i jego żony Nefertari. W 1960 roku UNESCO we współpracy z rządem egipskim rozpoczęło akcję ratowania zabytków przed zalaniem. W sumie uratowano czternaście obiektów, przy czym cztery świątynie подарowano państwom, które brały udział finansowy w akcji: świątynię El-Lesiya – Włochom, świątynię Dendur – Stanom Zjednoczonym (ryc. 3), świątynię Taffeh – Holandii, a świątynię Dabod – Hiszpanii.

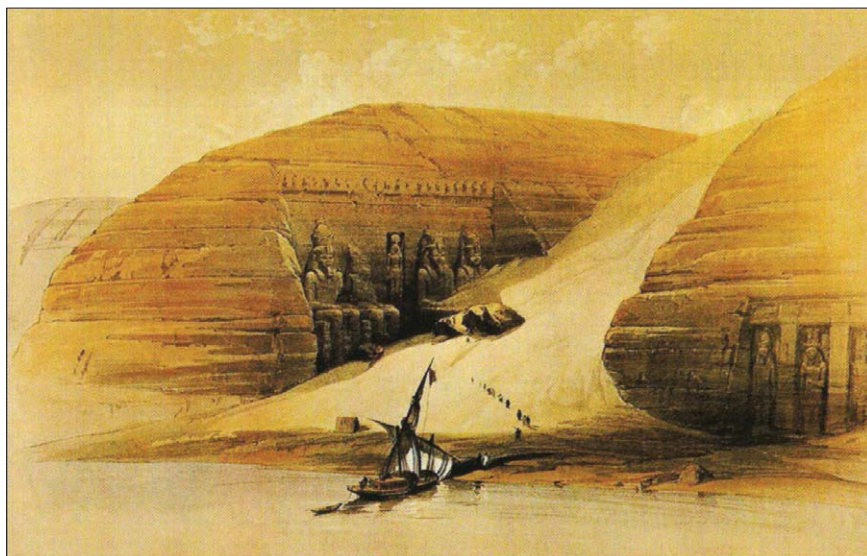
Ryc. 3. Świątynia Dendur – The Metropolitan Museum of Art, dar od rządu Egiptu dla Stanów Zjednoczonych (1965), przybyły do Metropolitan Muzeum w 1967, eksponowany w Sacler Wing od roku 1978 (68.174) (fot. M.Z. Wilczkiewicz)

Fig. 3. The Temple of Dendur – The Metropolitan Museum of Art, given to the United States by Egypt in 1965, awarded to the Metropolitan Museum of Art in 1967, and installed in the Sacler Wing in 1978 (68.174) (photo M.Z. Wilczkiewicz)

PIERWOTNA LOKALIZACJA ŚWIĄTYŃ ABU SIMBEL

Obie świątynie – Ramzesa II Wielkiego i Nefertari – znajdują się w odległości około 1200 km od Kairu i 40 km od granicy z Sudanem, w skałach Nubii. Ziemia ta była bogata w złoto i stanowiła południową bramę prowadzącą do Afryki. Wykute w skale budowle z ogromnymi posągami władcy miały wrogom wkraczającym w granice Egiptu uzmysłowić absurdalność takiego przedsięwzięcia. Dedykowane bogom – patronom wielkich miast: Amonowi-Ra z Teb, Re-Horachte z Heliopolis i Ptahowi z Memfis oraz bogini Hathor, świątynie zostały wykute dla uczczenia trzydziestolecia panowania Ramzesa II.

W ciągu następnych tysiącleci przysypały je częściowo piaski pustyni i popadły w zapomnienie. Ich odkrycia w XIX wieku dokonał szwajcarski podróżnik Johann Ludwig Burckhardt [Magi 2009: 4]. W marcu 1813 roku, podróżując po tamtych terenach, zauważył on posągi wykute w skale wystające nad powierzchnię pustyni. Podobny widok został utrwalony przez Davida Robertsa, rysownika i podróżnika angielskiego⁶ (ryc. 4).

Ryc. 4. Rycina Davida Robertsa przedstawiająca świątynię Ramzesa zasypaną częściowo piaskiem (ok. 1840)

Fig. 4. The David Roberts' drawing depicting the temple of Ramses partially filled up with sand (ca. 1840)

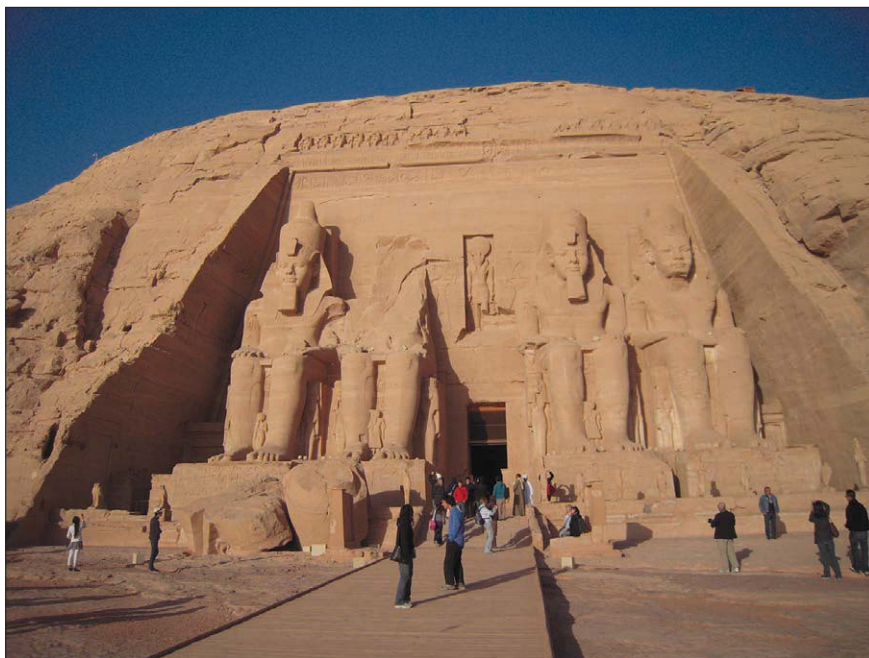
Całość założenia, jak już powiedziano, składa się z dwóch uzupełniających się obiektów. W wielkiej świątyni odprawiano obrzędy ku czci trzech najważniejszych wymienionych wcześniej bóstw państwowych (Amon-Ra, Re-Horachte, Ptah); w mniejszej władca jednoczył się z boginią Hathor, którą ucieleśniała Nefertari, królewska małżonka. Zarówno posągi fasady wejściowej, jak i płaskorzeźby ozdabiające wnętrza świątyni zachowały się w stanie doskonałym⁷. Świątynie przyciągały uwagę archeologów i histo-

⁶ David Roberts, mistrz XIX-wiecznej brytyjskiej szkoły romantycznej, wyprawę do Egiptu i na Bliski Wschód odbył w latach 1838–1839. Swoim zasadniczym celem uczynił systematyczną eksplorację najważniejszych zabytków egipskich i bliskowschodnich. Plonem wyprawy był album *The Holy Land, Syria, Idumea, Arabia, Egypt and Nubia* (t. I–VI, London 1842–1849) zawierający 247 litografii, m.in. przedstawiających Abu Simbel [Kwiatkowska-Baster 2011: 78].

⁷ W Egipcie zabytki starożytności przez wiele lat pozostawały niezabezpieczone przed złodziejami i wandalami. Rozległy obszar kraju, brak dbałości o miejscową kulturę ze strony krajów aktualnie władających Egiptem, wreszcie hordy poszukiwaczy skarbów i dzieł sztuki sprawiły, że dziedzictwo kulturowe Egipcjan uległo znacznemu uszczupleniu. Warto dodać, że niektóre obiekty (np. groby faraonów w Dolinie Królów) były okradane już w czasach tuż po ich powstaniu.

ryków architektury z uwagi na niezwykle rozmiary posągów, a także wspomniany dobry stan zachowania płaskorzeźb znajdujących się w ich wnętrzach.

Wejście do świątyni otwiera portal główny (33 m wysokości, 38 m szerokości) na którego elewacji znajdują się cztery jednakowe posągi o wysokości 20 m każdy⁸ przedstawiające Ramzesa Wielkiego w pozycji siedzącej (ryc. 5) – ściślej rzecz biorąc, są to ozyriaki, łączące postaci Ozyrysa i Ramzesa II. Jeden z posągów (po lewej stronie wejścia) pozbawiony jest głowy, która spoczywa u jego stóp⁹. Prawdopodobnie w wyniku trzęsienia ziemi został uszkodzony trzeci posąg. Jego górna część (po lewej stronie) została naprawiona za czasów panowania faraona Setiego III – a mianowicie dołożono podporę pod prawe ramię (ryc. 6). Nad głowami posągów biegnie fryz z siedzącymi małpami – zgodnie z egipską tradycją mają one witać wschodzące słońce. Wejście ulokowane jest w centralnym punkcie. Nad nim, w niszy umieszczono posąg boga Re-Horachte. Po obu stronach posągu znajdują się płaskorzeźby faraona składającego ofiarę bogu. Dwie wielkie płaskorzeźby przed wejściem ulokowane na cokołach pomników Ramzesa II przedstawiają jeńców nubijskich po lewej (ryc. 7) i azjatyckich po prawej stronie.

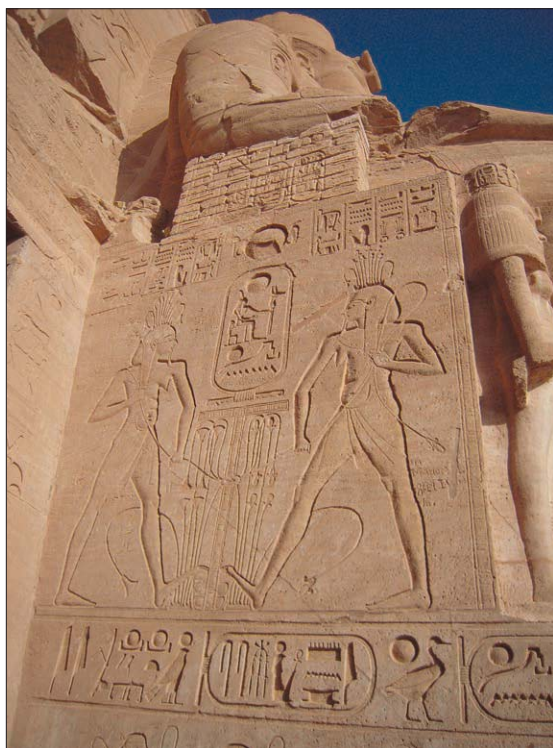

Ryc. 5. Elewacja frontowa świątyni Ramzesa II (fot. M.Z. Wilczkiewicz, 2010)

Fig. 5. The Main facade of Temple of Ramesses II (photo M.Z. Wilczkiewicz, 2010)

⁸ O skali posągów świadczy fakt, że usta faraona mają metr długości. Zdziwiające jest, że starożytnym artystom udało się zachować proporcje postaci przy tej wielkości posągów.

⁹ Głowa posągu odpadła już w starożytności w wyniku trzęsienia ziemi, które miało miejsce jeszcze za życia Ramzesa II; po relokacji świątyni została pozostawiona w pozycji, w jakiej znajdowała się w chwili odkrycia świątyni (wg informacja egiptologa Ahmeda Sayeda).

Ryc. 6. Płaskorzeźba przedstawiająca połączenie Górnego i Dolnego Egiptu – na górze konstrukcja ceglana podtrzymująca urwane ramię posągu faraona (fot. M.Z. Wilczkiewicz, 2010)

Fig. 6. Relief showing connection between Lower and Upper Egypt – above the brick construction supported broken arm of the pharaoh's statue (photo M.Z. Wilczkiewicz, 2010)

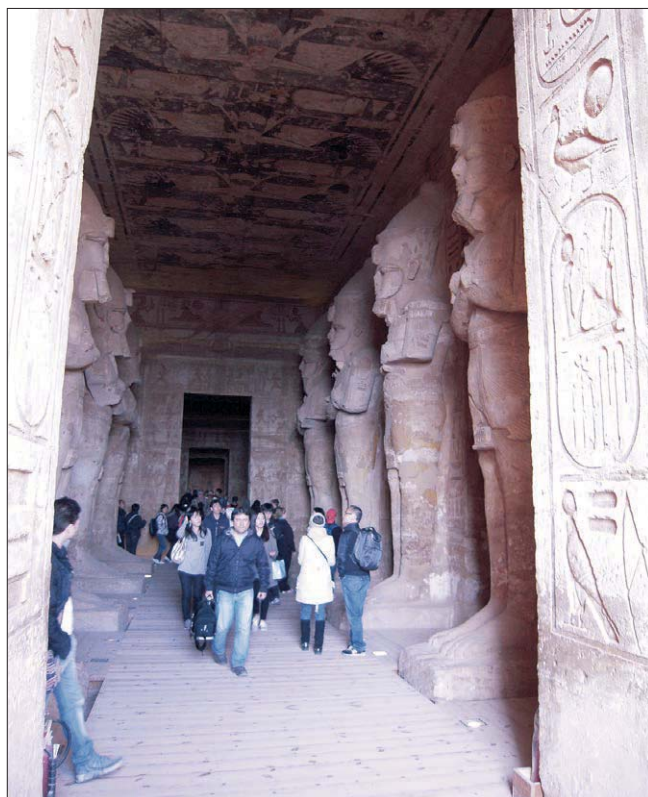

Ryc. 7. Płaskorzeźba przedstawiająca jeńców nubijskich (fot. M.Z. Wilczkiewicz, 2010)

Fig. 7. Relief depicting the Nubian slaves (photo M.Z. Wilczkiewicz, 2010)

W przedsionku (*pronaos*) wznoszą się – po cztery z każdej strony – ozyriaki, posągi Ramzesa II wyobrażonego jako bóg Ozyrys (ryc. 8). Następną salą na osi jest sala główna. Ściany obu sal – przedsionka i sali głównej – pokrywają płaskorzeźby przedstawiające sceny z bitew, w których uczestniczył Ramzes II (ryc. 9). Po lewej i po prawej stronie świątyni znajdują się bogato zdobione płaskorzeźbami komnaty, w których magazynowano złoto przywiezione z Nubii (ryc. 10) Wspomniane płaskorzeźby prezentują sceny z życia faraona Ramzesa II.

Na końcu osi głównej prowadzącej od wejścia znajduje się sanktuarium (*naos*). Umieszczono w nim cztery posągi przedstawiające, od lewej, boga Ptaha z Memfis (bez głowy), Ramzesa II, boga Amona-Ra z Teb i boga Re-Harachte (ryc. 11). Wszystkie cztery posągi mają te same rozmiary, co – przypomnijmy – oznacza, że faraona Ramzesa uważano za równego bogom. Oś główna świątyni została zaprojektowana na kierunku wschód–zachód tak, aby dwa razy w roku (21 października i 21 lutego) słońce oświetlało posągi w sanktuarium. Jest to tzw. cud słońca, o którym już wcześniej wspomniano. Promienie słoneczne przebiegają wzdłuż osi głównej odcinek 65 m i oświetlają w sanktuarium posągi Amona-Ra oraz faraona, następnie powoli przesuwają się w stronę posągu Re-Harachte, by po 20 minutach zniknąć; nie docierają nigdy do posągu Ptaha – boga ciemności i śmierci.

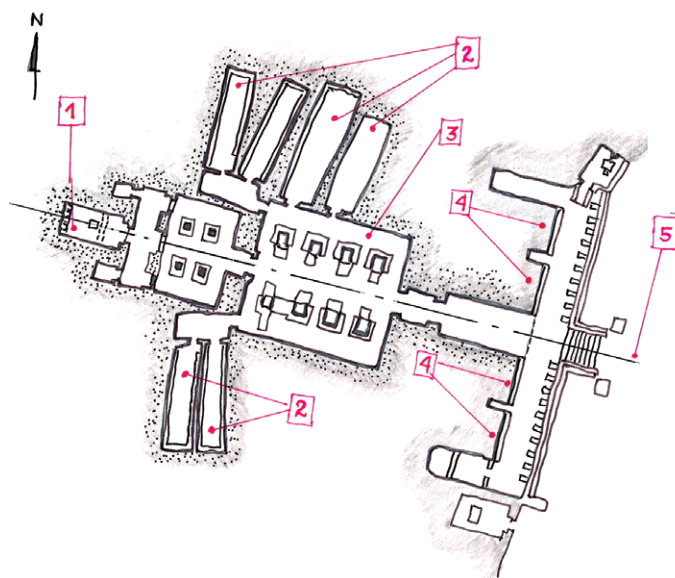
Ryc. 8 Przedśionek świątyni Ramzesa Wielkiego (fot. M.Z. Wilczkiewicz, 2010)

Fig. 8. Vestibule of the Ramesses the Great Temple (photo M.Z. Wilczkiewicz, 2010)

Ryc. 9 Płaskorzeźba z wnętrza świątyni – Ramzes II Wielki walczy z nieprzyjacielem (fot. M.Z. Wilczkiewicz, 2010)

Fig. 9. Relief from temple's interior – Ramesses II The Great fight with enemy (photo M.Z. Wilczkiewicz, 2010)

Ryc. 10. Rzut świątyni Ramzesa II (szkic autorki): 1 – sanktuarium, 2 – komnaty boczne (magazyny darów), 3 – przedsionek, 4 – posągi Ramzesa II umieszczone na elewacji, 5 – oś świątyni

Fig. 10. The plan of the Ramesses's II Temple (author's drawing): 1 – sanctuary, 2 – side chambers (the gifts's storerooms), 3 – vestibule, 4 – the statues of Ramesses II located on the façade, 5 – the axe of Temple

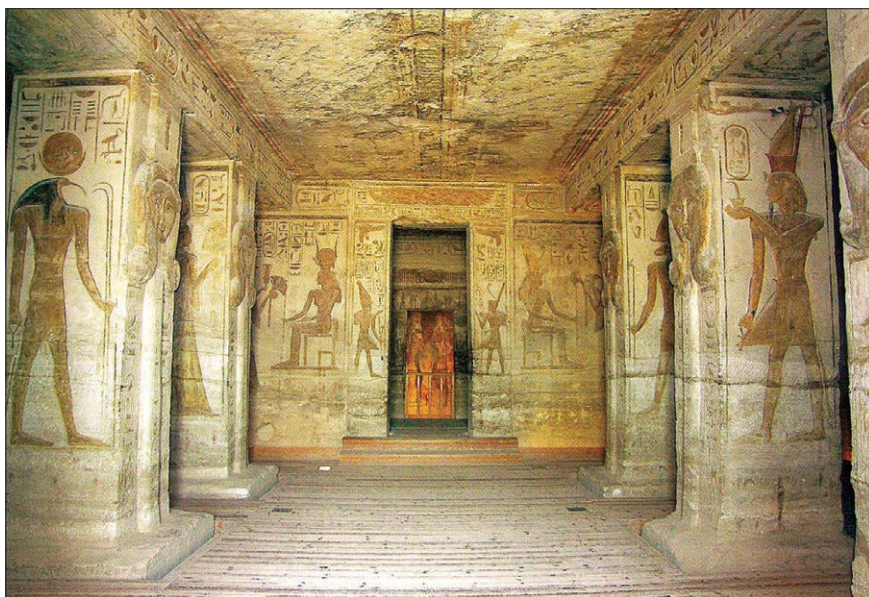

Ryc. 11. Sanktuarium (*naos*) – posągi bogów; od lewej: bóg Ptah, Ramzes II Wielki, Amon-Ra, Re-Harachte (fot. M.Z. Wilczkiewicz, 2010)

Fig. 11. Sanctuary (*naos*) – the God's sculpture; from left: Ptah, Ramesses II the Great, Amon-Ra, Re-Harachte (photo M.Z. Wilczkiewicz, 2010)

Fasada świątyni królowej Nefertari, poświęconej też bogini Hathor, jest znacznie mniejsza od Ramzesowej (12 m wysokości i 27,5 m szerokości). Od frontu zdobi ją sześć nisz z posągami faraona (cztery) i królowej (dwa) – u ich stóp umieszczono małe posągi ich dzieci. Nefertari przedstawiona jest w nakryciu głowy bogini Hathor. Plan małej świątyni jest zmniejszonym powtórzeniem planu świątyni dużej. Wejście główne prowadzi do niewielkiego przedsionka. Sufit sali głównej o trzech nawach podparty jest sześcioma kolumnami zwieńczonymi ogromnymi głowicami hatoryckimi – na ich elewacjach umieszczono płaskorzeźby przedstawiające boginię Hathor (ryc. 12). Na ścianach znajdują się malowidła ze scenami z życia Ramzesa II i jego żony Nefertari, m.in. składających ofiary bogom. Na jednym z przedstawień widzimy też boginię Hathor w postaci krowy z tarczą słoneczną pomiędzy rogami (ryc. 13).

Płaskorzeźby w świątyni Nefertari są niewątpliwym arcydziełem sztuki egipskiej. O ile świątynia Ramzesa II wzbudza podziw ze względu na skalę posągów i rozmiar prac, nieco kameralniejsza świątynia Nefertari wydaje się być bardziej dojrzała w formie artystycznej. Zachwyca zarówno kompozycja poszczególnych scen, jak i precyzja wykonania płaskorzeźb (ryc. 14).

Ryc. 12. Wnętrze świątyni Nefertari i bogini Hathor (fot. M.Z. Wilczkiewicz, 2010)

Fig. 12. The interior of the temple of queen Nefertari and goddess Hathor (photo M.Z. Wilczkiewicz, 2010)

Ryc. 13. Bogini Hathor pod postacią krowy (fot. M.Z. Wilczkiewicz, 2010)

Fig. 13. The goddess Hathor as a cow (photo M.Z. Wilczkiewicz, 2010)

Ryc. 14. Ramzes II i Nefertari składający hołd bogini Hathor (fot. M.Z. Wilczkiewicz, 2010)

Fig. 14. Ramesses II and Nefertari paid the tribute to the goddess Hathor (photo M.Z. Wilczkiewicz, 2010)

RELOKACJA ŚWIĄTYŃ ABU SIMBEL

Gdy zaplanowano wzniesienie Tamy Asuaskiej (1959 rok), UNESCO postanowiło rozpisać konkurs na projekt ocalenia świątyń Abu Simbel. Ze względu na rangę obiektów temat ten był szeroko komentowany na łamach prasy światowej. Propozycji było wiele, niektóre z nich dość kontrowersyjne.

Jedna z nich zakładała pozostawienie świątyń *in situ* i nakrycie ich całkowite szklanym kloszem. Świątynie znajdowałyby się pod wodą na dnie jeziora, a turyści zwożeni byłiby do nich specjalnymi windami. Polska ekipa pod przewodnictwem Kazimierza Michałowskiego przedstawiła projekt opasania świątyń rodzajem tamy o kształcie konchy na wzór antycznego teatru. Rozpoczęły się dyskusje, a tymczasem budowa tamy już od 1961 roku szła pełną parą.

Z niepokojem obserwowano postęp prac. W 1964 roku wody Jeziora Nassera sięgały już tak wysoko, że trzeba było otoczyć świątynie wałem ochronnym.

Wybrano projekt szwedzko-egipski, który zakładał odcięcie świątyń od masywu i ich fragmentację na bloki skalne, które po ponumerowaniu należało przenieść na inne miejsce. Wybór wariantu wywołał sprzeciw wśród egiptologów uważających go za świętokradztwo. Świątynie miały zostać pocięte na 1036 kawałków o wadze do 30 ton każdy. Pierwszy blok, o numerze GA1A01, został przetransportowany 21 maja 1964 roku [Magi 2009: 28]. Rozpoczął się wyścig z wodami zagrażającymi świątyniom – woda przedzierająca się przez prowizoryczną tamę zalała już dolne partie świątyni Nefertari. Z wielkim trudem i dokładnością poczęto montować świątynie na nowym miejscu.

W odległości 200 m od pierwotnej lokalizacji i 65 m powyżej lustra wody wykreowano, o czym już była mowa, krajobraz: skonstruowano sztuczne góry, przypominające naturalne ukształtowanie skał, w których wykute były świątynie. Następnie rozpoczęto układanie kamiennych bloków zgodnie z projektem. Szczeliny połączeń maskowano zaprawą. Prace rekonstrukcyjne trwały do 22 września 1968 roku. Z niepokojem oczekiwano na 21 lutego (dzień urodzin Ramzesa II Wielkiego), w którym światło promienia słonecznego wpadało pierwotnie do sanktuarium, oświetlając posągi bogów. Promień słońca oświetlił postacie bogów w sanktuarium dzień później, 22 lutego. A zatem przeniesiono świątynię z niesłychaną precyzją i dokładnością, choć ze względu na zmianę lokalizacji cud słońca przesunął się w czasie.

Otoczenie świątyń zaprojektowano zgodnie ze standartami obowiązującymi w budownictwie. Pomyślano o zapleczu dla turystów i o drodze dojazdowej łączącej Assuan z Abu Simbel¹⁰.

W 1968 roku całkowicie ukończono prace. Operacja przeniesienia kosztowała 36 milionów dolarów. Sfinansowały ją rządy USA i Egiptu przy współudziale UNESCO. Dziś zwiedzanie Abu Simbel jest stałym punktem programu turystów przyjeżdżających do Egiptu. Aby ułatwić odwiedzającym dotarcie do świątyń wybudowano lotnisko oraz rozpoczęto w pobliżu obiektu budowę miasta przygotowanego na przyjęcie turystów.

POLSKI UDZIAŁ W RELOKACJI ŚWIATYŃ ABU SIMBEL

Polacy mają spory udział w badaniach historii Egiptu i pracach wykopaliskowych tam prowadzonych. Wyprawy badawcze polskich archeologów i historyków architektury zapoczątkowane przed II wojną światową są kontynuowane do dnia dzisiejszego. Jednym z prekursorów badań egipskich zabytków był profesor Kazimierz Michałowski z Uniwersytetu Warszawskiego, który utorował drogę do egipskich odkryć swoim licznym uczniom. W 1958 roku Kazimierz Michałowski wraz z ekipą polskich archeologów przeprowadził inspekcję terenu zagrożonego zalaniem wodami Nilu w związku z budową Tamy Assuańskiej. Szczegółowy raport przedłożony władzom Egipskiej Służby Starożytności stał się podstawą stworzenia harmonogramu prac dla ponad 40 misji zagranicznych ratujących zabytki Nubii w ramach akcji pod egidą UNESCO.

W 1959 roku otwarto Polską Stację Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego w Kairze, która miała sprawować nadzór merytoryczny nad badaniami prowadzonymi przez misje terenowe UW na Bliskim Wschodzie – jej kierownikiem mianowano Kazimierza Michałowskiego (był nim do śmierci w roku 1981). W 1963 roku został on przewodniczącym Międzynarodowej Komisji Ekspertów powołanej przez rząd egipski w celu ratowania świątyń Ramzesa II i Nefertari w Abu Simbel – Michałowski kierował pracami aż do zakończenia akcji relokacji świątyń. Profesor Michałowski nadzorował prace z ramienia Międzynarodowej Komisji Ekspertów [Pawlicki 2003–2013].

¹⁰ Odległość z Assuanu do Abu Simbel wynosi około 300 kilometrów. Ze względów bezpieczeństwa (trasa prowadzi przez pustynię) autobusy z turystami wyruszają z Assuanu wcześniej rano i poruszają się w konwojach.

PIŚMIENNICTWO

- Bourbon F., Attini A., 1988. *Egipt wczoraj i dziś: litografie i dziennik Davida Robertsa*. Przel. J. Turlejska, B. Gutowska-Nowak, G. Siwek. Muza Warszawa.
- Kwiatkowska-Baster B., 2011. *Starożytności egipskie w XIX wieku, na podstawie twórczości Davida Robertsa i XIX-wiecznej prasy angielskiej*. Wiadomości Konserwatorskie 29, 77–90.
- Lipińska J., 1982. *Koptyjska sztuka. Egipska sztuka*. [Hasła w:] *Encyklopedia sztuki starożytnej*. Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe Warszawa
- Magi G., 2009. *Abu Simbel: The history of the Temples and their Rescue*. Casa Editrice Bonechi Florence.
- Narolewski T., 1935. *Historia starożytnego Egiptu*. [W:] *Wielka historia powszechna*. Trzaska, Ewert, Michalski Warszawa 1935.
- Pawlicki F., *Od Edfu do Sakkara. Kalendarium polskich badań archeologicznych i konserwatorskich w Egipcie w latach 1937–2007*, Uniwersytet Warszawski, Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej, <http://www.pcma.uw.edu.pl/pl/o-centrum/historia/prace-w-egipcie-kalendarium-historyczne/>.
- Szaleńcowa A., 2008. *Egipt*. Wyd. Pascal Bielsko-Biała.

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 24.03.2014